
RATKO NEŠKOVIĆ

HERBERT MARKUZE: MERILA VREMENA

---

*Merila vremena*¹⁾ obuhvataju nekoliko kraćih napisa i jedan razgovor; tu Markuze na neposredan način iznosi ocene i procene nekih tendencija u sadašnjem trenutku kapitalizma.²⁾ U ovim tekstovima Markuze tematizuje pitanja o kojima je već raspravljao u dve studije prevedene u nas (*Kraj utopije, Esej o oslobođenju*) i na način koji nije nov, ali ovi tekstovi nisu bez teorijskog značaja. Vrednost je njihova u neposrednosti kazivanja. Ta forma najbolje pokazuje i vrednosti i protivrečja Markuzeovih opredeljenja: napor da se bude na nivou vremena i nemogućnost da se zauzme čvrsta tačka oslonca prema sadašnjosti, osciliranje oko tradicionalno-marksističkih i Marksovih opredeljenja — udaljavanje i vraćanje na ta opredeljenja.

Markuzeova razmišljanja i ocene kapitalizma i protivrečnih tendencija u njemu izvedena su u horizontu osobenog odnosa teorije i prakse. Reč je o onom akcentu u razumevanju odnosa teorije i prakse koji je posebno naglašavala kritička teorija društva. U radu pod naslovom „Teorija i praksa” Markuze zapravo hoće da afirmiše prevratničku ulogu Marksove teorije, posebno insistirajući na onoj transcendirajućoj prirodi marksizma, na onom neidentitetu teorije i prakse, na distanci među njima, odnosno na kritičnosti teorije. On nalazi da teorija i praksa nisu nikada u neposrednom jedinstvu. Po njemu, naime, u samoj suštini i strukturi Marksove teorije pretpostavljeno je „napeto stanje, čak i sukob sa praksom...”. Te suštinske strane Marksove teorije su: *anticipirajući, kritički kvalitet*, odnosno to što na osnovu analize postojećeg ona

¹⁾ Herbert Markuze, *Merila vremena*, „Grafos”, Beograd, 1978.

²⁾ Radi se o sledećim radovima: „Teorija i praksa”, „Marksizam i feminizam”, „Brodolom nove levice” i razgovor sa H. M. Encesbergerom pod naslovom „SAD: pitanje organizacije i revolucionarni subjekti”.

nagoveštava novu, mogućnu praksu, to je ono „istorijski *a priori* teorije”; Marksova teorija ima svoju „nepodmitljivu *empirijsku* bazu” — tendencije i promene, nagoveštaje iz ukupnog kretanja društva, protivrečja u okviru osnovnih tendencija društvenog razvoja.

Teorija danas — tu Markuze misli na Marksovu, i praksa — a nju uzima u smislu Jedanaeste teze o Fojerbahu, suočene su s nužnošću da razbiju „integrisani i integrišući totalitet i oslobode revolucionarni potencijal” koji sadrži postojeće društvo. On naročito insistira na tome da nesklad između prakse i teorije u ovoj fazi kapitalizma postaje izuzetno napet budući da je tradicionalna povezanost teorije i masa sada suspendovana. U ovome je sadržan i bitan Markuzeov stav — uverenje u značajno negativno dejstvo ove faze kapitalizma. Zato on nalazi da je interpretacija ovog nesklada između teorije i prakse bitan zadatak marksizma, ali da se on teško ostvaruje zbog rasprostranjenog postvarenja pojmova o uslovima preobražaja a posebno pojma radničke klase.

Kao osnovnu tendenciju, koju bi trebalo marksizam da transcendiraju, Markuze navodi unutrašnju dinamiku kapitalizma, objektivnu tendenciju sloma. Ali on istovremeno govori o protivtendencijama (imperijalizam, neokolonijalizam, fašizam, monopolski i državni kapitalizam). I ovde Markuze ponavlja svoje oštroumne kritičke ocene kapitalizma. Kritika kapitalizma, konačno, njegova je bitna preokupacija. „Kapitalizam stalno stvara potrebe koje ne može da ispuni, pre svega potrebu za ukidanjem eksploataisanog rada kao oblika života. Jer, kapitalizam *zavisi* od reprodukcije i *intenziviranja* eksploataisanog rada: luksuzna dobra, kapitalističko carstvo zadovoljenja i zadovoljstva, jesu *robe* koje moraju da budu kupovane i prodavane, tj. prometne vrednosti. Tako kapitalizam carstvo *slobode* (koje on sam podstiče i čini vidljivim) preobražava u carstvo njegove *nužnosti*: proizvodnja obilja, lepote, sitosti. Rad za luksuzna dobra postaje društveno nužan, neljudski rad, bez cilja i kraja.” — (str. 30—31).

Kritiku kapitalizma on ograničava na pojave u SAD, ali po suštini domet ove kritike je neograničen. Analizirajući osnovne tendencije u savremenom kapitalizmu Markuze nalazi sledeće najznačajnije protivrečnosti u SAD: ogromno društveno bogatstvo i njegova bedna i destruktivna upotreba. Promene u socijalnoj i ekonomskoj strukturi, iako višeznačne (proširena baza izrabljivanja, rastući udeo „belih okovratnika” i intelektualnog rada, rastuća produkcija uslužnih delatnosti), nisu delovale kao „proletarizacija”. Razlog je, smatra on, u uvećanom „svetu roba”

i u tome što je, prevashodno na osnovu eksploatacije nerazvijenih zemalja, ostvaren visok standard za većinu u metropolama. Posledicu ovakvog stanja Markuze određuje kao „preventivno-kontrarevolucionarno stabilizovanje poznog kapitalizma”. Ovo stabilizovanje kapitalizma određeno je sledećim momentima: podsticanje kapitalističkog načina proizvodnje, izjednačavanje intelektualne i materijalne kulture preko razmnožavanja sistema nauka i takvih filozofija koje su „zabranile kritičko transcendiranje pojmovnosti”; pseudodemokratizovanje u potrošačkoj sferi i istovremeno širenje i jačanje izvršne vlasti; međunarodno mobilizovanje velikog kapitala za osiguravanje izrabljivanja, obuzdavanja i potiskivanja revolta. Iz toga, po Markuzeu, sledi da je kapitalizam „antagonistički totalitet” u kome je radikalna opozicija rasejana i minorizirana i odvojena od tradicionalne baze. Tako Markuze globalno skicira kapitalizam u „fazi preventivne kontrarevolucije” (str. 27).

Ovu sliku Markuze daje na osnovu stanja u SAD, u kojima su „iznutra užljebljeni politika i zločin, mafije i vlada” (kako to u razgovoru formuliše Encensberger), odnosno stanje kad se „s puno prava može govoriti o začetku fašizma” (Markuze), i to uprkos tome što poredak ima nominalno demokratsku podršku. Markuze, u stvari, misli da je ovde reč o preventivnom fašizmu, odnosno o preventivnoj kontrarevoluciji (str. 59). Ali to naravno nije ništa manje utešan nalaz, jer „organizovanje preventivne kontrarevolucije” i počinje sa fašizmom, iako je to posle drugog svetuskog rata veoma revidirano putem međunarodnog „reorganizovanja kapitala pod američkom hegemonijom” (gušenja radikalnih pokreta u Trećem svetu, usavršavanje sistema informisanja i kontrole, rasta produktivnosti i dalekosežnog zadovoljenja potreba). Ovakav razvoj kapitalizma sili ga na odlaganje konflikta sa „komunističkim blokom” ili državama „Trećeg sveta”. Markuze, ponavljajući ranije teze, zna da ne postoji pretnja kapitalizmu spolja već da je ona u zaoštavanju protivrečnosti unutar visokorazvijenog kapitalističkog područja. Ovo zaoštavanje uslovljeno je i time što se kapital konstituiše kao globalno jedinstvo čiji antagonizam pojačava uključivanje u kapitalistički način ponašanja i ekonomski privilegovanih zemalja u razvoju.

Ovakva ocena kapitalizma uslovljava i stanovište o revolucionarnom subjektu i (ne)mogućnosti revolucije. Markuze je protiv apsolutizacije tendencija sloma, jer nalazi da bi to bilo grubo postvarenje Marksovih pojmova. On nalazi da i ova osnovna tendencija sadrži subjektivni faktor: praksu. Jer, dijalektika osnovne tendencije u kapitalizmu (određena kao stabilizacija) deluje i u subjektu preobražene prakse — u radničkoj

klasi. Njegov je stav da ona danas u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama nije revolucionarna, tačnije nije „određena negacija” — i to u odnosu na dva momenta: odsutnost revolucionarne svesti i integracija njenih potreba i aspiracija, što uslovljava da čak i partije radničke klase ne nalaze da je prelaz u socijalizam na dnevnom redu (str. 25).

Markuzeove marginalije na brojna pitanja revolucije karakterišu se s jedne strane zahtevom da se marksistička teorija revolucije promisli nezavisno od vremena kad je nastala, dakle samo kao pitanje poznog kapitalizma, a s druge strane, uverenošću, koja proizlazi iz analize kapitalizma, da na dnevnom redu nije revolucija već opozicija.

I Markuze govori kao i Marks o temeljnim protivrečnostima kapitalizma, ali uverava u to da inače, a ni iz Marksa, ne proizlazi da se one koncentrišu isključivo u klasi industrijskih radnika. On insistira da se pojam klase ne fetišizuje, ne postvaruje, jer se sa strukturnim promenama u kapitalizmu menjaju klase i njihov položaj. Reč je naravno o zahtevu da se transcendira Marksov pojam proletarijata. On, naime, nalazi da Marksov pojam proletarijata nosi obeležje engleskog industrijskog radnika iz sredine 19. veka, dok radnička klasa kasnog kapitalizma nije više u upadljivoj i brutalnoj formi tlačena. Zbog toga Markuze i kategoriju „diktatura proletarijata” dovodi u pitanje ukoliko se ona vezuje za klasičan proletarijat budući da zbog promena u strukturi rada ovaj nije više ni većina stanovništva (povećanje broja „belih” na račun „plavih” okovratnika). I uverenje u privilegovani položaj klasne svesti proletarijata Markuze smatra postvarenim marksizmom i fetišizmom, pa i napuštanjem Marksovog stanovišta, jer ono ne uvažava razliku između klase po sebi i klase za sebe. Na toj osnovi odigrao se onaj poznati razlaz kritičke teorije sa Lukačom.

Sve u svemu, Markuze insistira da se društveno pitanje radničke klase u kapitalističkim zemljama ne može više objašnjavati na tradicionalan način, naime tek odsustvom revolucionarne svesti. Radi se, po njemu, o tome da se „integrisanje” radničke klase događa na materijalnoj osnovi („razvoj revolucionarne svesti je dimenzija društvenog bivstvovanja”) koju je stvorio monopolski kapitalizam. A monopolski kapitalizam, to je njegovo čvrsto uverenje, izmenio je radničku klasu. „Od *laisser-faire* do monopolskog kapitalizma *dominira osnovna tendencija*, radnička klasa je subjekt radikalne promene.

Međutim, ova klasa nije više Marksov *proletarijat*, i motivi i ciljevi radikalne prakse nisu više oni iz ranijeg perioda.” — (str. 26). Da li to

znači da Markuze jednoznačno odriče revolucionarnost radničkoj klasi? On nalazi da radnička klasa „ostaje društveni subjekt promene, sve dotle dok ukupna materijalna produkcija zavisi od nje, i sve dok je na nju upućena klasa koja vlada i kontroliše proizvodnju, kao i dok god su proizvodni proces i reprodukcija njeno izrabljivanje”. Ali stvar je u tome što se menja socijalni sastav, upotreba radne snage i potrebe klase, i to, po Markuzeu, do mere koja pretpostavlja nove mogućnosti i ciljeve prelaska u socijalizam i samog socijalizma.

Markuze nalazi da zbog ukupnih promena i osnovnih tendencija subjekt revolucije mora da se proširi sa radničke klase („plavi okovratnici”) na široke slojeve „zavisnog stanovništva”. Time on pravda to što „levica” sve više govori o „narodu” i „masama”. Konačno, zaključuje on, izrabljivanje se ne događa samo u fabrici već i u supermarketima i u stambenim zgradama. Sve ovo navodi Markuzea da ostavi otvoreno pitanje: kome pripada vodeća uloga, odnosno prema čijim interesima treba da se „odredi neka revolucionarna strategija” (Encesberger). Markuzeov odgovor na ovo pitanje mogao bi u krajnjem slučaju da se odredi kao svojevrсни agnosticizam. Odbivši da tu ulogu veže za proletarijat, on nalazi da nije moguće da se odredi ko će u budućnosti nastupati kao avangarda, koje će tendencije, grupe ili klasni slojevi biti radikalizovani.

Encesberger u otvorenom dijalogu primećuje Markuzeu da promene u kapitalizmu koje on ističe nisu temeljne prirode, jer se relativno osiromašenje proletarijata nastavlja. Ni Markuze ne pobija tu činjenicu kao odlučujući momenat za izgled revolucije u klasnom kapitalizmu, ali odbija da se revolucija u ovoj fazi kapitalizma vezuje za problem bede proletarijata i njeno ukidanje. Temeljna je Encesbergerova primedba da Markuze proletarijat određuje po potrošačkom, umesto po proizvodnom odnosu, tačnije da Markuze upoređuje postojeći standard sa onim iz 1850. godine. On, nasuprot Markuzeu, misli da ne iščezava proletarijat već da se i drugi slojevi proletarizuju. Tu je razlaz sa Markuzeom potpun.

Moglo bi se zaključiti da Markuze otvoreno postavlja pred marksističku teoriju zahtev da se brojne kategorije — klasa, masa, samoupravljanje, solidarnost, diktatura proletarijata — ponovo definišu s obzirom na kretanje u savremenom kapitalizmu. Vredno je, nema sumnje, njegovo upozorenje da zbog novih formi prelaza u socijalizam u Marksovu teoriju treba da se uvrste i oni momenti u klasnim promenama koji su ranije bili smatrani samo ideološkim ili utopijskim. Tim pristupom marksizam bi postao otvoren za

mogućnosti da se u samoj praksi iskažu novi momenti teorije, a njihovim razvijanjem teorija bi „ponovo postala nit vodilja prakse” (str. 29).

Kroz celi tekst a posebno u razgovoru sa Encesbergerom („SAD: pitanje organizacije i revolucionarni subjekt”) Markuze otvoreno dovodi u pitanje ortodoksno marksistički pristup proletarijatu i partiji kao prevaziđen. Dok Encesberger nastoji da pokaže nužnost vraćanja na Marksov pojam proletarijata i lenjinski princip partije, Markuze pak tradicionalno-marksistički pristup jednostavno odbija kao nešto što se nalazi samo „u knjizi koja je napisana u davno vreme” (str. 65). Istina, u slučaju partije on nije tako jednoznačan. Konačno, sam ističe da je pitanje organizacije nezaobilazno a da ni sama „radikalna levica” ne bi ovo pitanje mogla da odstrani, jer „bez organizacije i discipline više ne ide” (str. 72).

Markuze se zalaže da se široki slojevi srednje klase i inteligencije prihvate kao potencijalna snaga preobražaja. On posebno ukazuje na inteligenciju jer nalazi da je odvajanje inteligencije od klase objektivno dovodilo do „fatalnog antiintelektualizma”, što je koristilo kapitalističkom establišmentu, odnosno njegovom stabilizovanju i smirivanju svesti. Markuze naravno zna da je intelektualna praksa još privilegija elite, ali nalazi da i pored toga ona može da bude „izvor radikalne prakse”. Naime, on uviđa da kritički i prevratnički teorijski rad pretpostavlja poseban položaj i posebno „polje intelektualca”. On veruje da inteligencija može da deluje revolucionarno i kontrarevolucionarno. Kako, po njemu, danas preovladava nekritički odnos prema društvu, on se zalaže za „kontra-inteligenciju”, odnosno „inteligenciju u protivstavljanju” koja bi praktikovala kontra-psihologiju, kontra-sociologiju, kontra-um, kontra-vaspitanje (str. 37).

Kako Markuze određuje alternativu postojećem? To je borba za „radikalno drugačije forme života”, pri čemu je svestan da to pretpostavlja raskidanje sa tradicionalnim shemama prelaska u socijalizam i socijalizma samog. „Njen cilj (radikalne pobune — R. N.) bio bi razvoj socijalizma kao napredak od otuđenog ka stvaralačkom radu.” Teorija treba ovu mogućnost da definiše kao mogućnu praksu. Kao značajan moment preobražaja društva on posebno ističe spontanost. Ovu vidi kao po sebi antiautoritarnu i slobodarsku a time i primereniju „veličini preobražaja” koji se očekuje. Usmeren na to da pokaže da same institucije nisu garant slobode on jednostrano pada na svojevrsan individualizam („pokret individua”), jer ne uzima u obzir nužnost posredovanja (institucija) u procesu oslobađanja individua, već nalazi da sloboda izrasta iz samih individua. U tome on ipak ostaje u začaranom

krugu. Na primer, nalazi da je samoupravljanje revolucionarna organizacija ako su samoupravljajući revolucionarni, tj. ako njihove potrebe i svest sadrže sistem transcendirajućih elemenata. Bez toga, po njemu, samoupravne zajednice su „jedva nešto više od eksperimenta u okvirima postojećeg: momenti jednog pseudodemokratizovanja, a nikako kvalitativan skok u socijalizam”. Istina, on uvida da spontani moment ne može da bude delotvoran sve dok se na odgovarajući način ne organizuje. Visokoorganizovana moć kapitalizma ne može da bude pobeđena bez neke protivorganizacije, ali to, po njemu, ne mogu da budu tradicionalne forme organizacije koje su „centralističko-birokratske” i po vlastitim definicijama „deo postojećeg”. U kritičkom osvrtu na institucionalno mišljenje i ponašanje Markuze takođe nalazi da je marksizam promenio odnos „baze” i „nadgradnje”, ali ne kako se to obično pretpostavlja u smislu „kraja ideologije” već pre u smislu institucionalizovanja i otelovljenja ideologije od svakodnevnice do ukupnog ponašanja društva i pojedinca.

Izvesnog ublažavanja nekih opredeljenja i kritičkih stavova ima u tekstu „Brodolom nove levice”. Ovaj tekst potiče iz 1975. godine, a reč je o proširenom predavanju o nekim pitanjima razvoja, domašaja i ograničenosti delovanja nove levice, pre svega u SAD. Naslov teksta podrazumeva poraz nove levice. Međutim, raspravljajući o porazu nove levice kao nečemu što je prisutno, Markuze se pita: može li se kad je reč o njoj stvarno govoriti o porazu.

Pre no što odgovori na to pitanje on se ponovo bavi određenjem nove levice. Ona je, po njemu, skupina „političkih grupa koje su se postavile levo od tradicionalnih komunističkih partija”, neorganizovane i nemasovne i, naročito u SAD, izolovane od radničke klase. Pojavu tih grupa tumači kao izraz oslobodilačke i antiautoritarne eksplozije, a njihovu originalnost vidi u tome što je ovaj pokret dao jednu novu definiciju samog pojma revolucije povezujući je s novim mogućnostima slobode, novim potencijalima socijalističkog razvitka koje razvijeni kapitalizam u isti mah stvara i blokira. Reč je o tome, — tu on ponavlja svoja stara stanovišta, — da treba srušiti dominantni sistem potreba i mogućnosti njihovog zadovoljenja i konačno o tome kako-tako zamišljeni koncept revolucije integrisati u marksističku teoriju. Dalja je karakteristika ovog pokreta što je pokušao da okupi snage koje su marksistička teorija i praksa ranije prenebre-gavale. Ovaj koncept revolucije trebalo je da „totalizuje opoziciju nasuprot totalizaciji tlačenja i eksploatacije”. Markuze misli da to nije bio ni romantizam ni elitizam već je to bilo postavljanje „ispred” stvarnih okolnosti ili „objektivnih

uslova". U spisu „Teorija i praksa” Markuze neke zahteve nove levice smatra moralnim i estetskim eksperimentom (pitanje zagađivanja, ukiđanje podele rada itd.), koji su anticipirajući ali preuranjeni i zbog toga za dugo izolovani. Unutar postojeće podele rada ovi zahtevi se pokazuju kao ideološki, moralizirajući i slični načini revolta. Ovakav pokret je čak i „establišment” u određenoj meri prihvatao. Međutim, pokret nije uspeo da razvije organizacione oblike, atomizirao se, počeo je da se iskazuje kao „anarhizam”, „narcističko samoprecenjivanje” i „antiintelektualizam”. Tumačeći dalje uzroke poraza nove levice i samom strukturom monopolističkog kapitalizma, položajem radničke klase (integrisana u sistem), Markuze ne prihvata da je taj poraz mogao biti u dobroj meri uslovljen stvarnom pozicijom ovih grupacija. odnosno, odnosom prema radničkoj klasi. Naime, on i dalje misli da je ova „pobuna protiv sistema” nužno bila oslonjena na „manjinske grupe, smeštene izvan materijalnog proizvodnog rada ili na njegovoj periferiji” i da je to moglo da radikalizuje političku svest na način da je iskustvo otuđenja pretvorilo u pobunu.

Markuze istovremeno ukazuje na granice ovakve pobune. Svoje ideje o radikalnom preobražaju nova levice je ispisala u „jednom bez sumnje haotičnom obliku i na pomalo nezreo način”. Nova levice je bila i vraćanje „nekoj vrsti individualnog oslobođenja” (droga, kultovi i pseudo-religije), zagovarajući neki apstraktni antiautoritarizam povezan s prezrenjem teorije kao vodiča prakse. Istovremeno, marksizam je bio ritualiziran i fetišiziran. Sve to je uticalo da je nova levice u svom „herojskom dobu” prohujala. Zapravo, Markuze u ovom napisu i hoće da razmotri uzroke zbog kojih je prohujalo to „herojsko doba” i da naznači eventualne uslove za renesansu levice u uslovima razvijenog kapitalizma, a on misli uglavnom na SAD. Tako se pokazuje da uprkos svim slabostima i minulosti „herojskog doba” Markuze ne govori o porazu nove levice, čak misli da je pogrešno o tome govoriti. Naprosto zbog toga što pokret ima svoj koren u strukturi razvijenog kapitalizma, a poruka pokreta naišla je na šire razumevanje (kod radnika, potlačenih manjina, pokreta za oslobođenje žena). On posebno ističe da je nova levice dala doprinos razvijanju nove svesti o kapitalizmu kao otuđenom društvu i kritici svakog sistema dominacije nad ljudima.

Eventualne perspektive daljeg razvoja pokreta nove levice Markuze nalazi i u radničkoj klasi, ali kako to on kaže, „izmenjenoj u svojoj svesti i biću”. On pri tom ne govori ništa o načinima na koji bi ta izmena mogla da se izvrši niti o nosiocima i posrednicima u toj izmeni. To svakako

ostaje onaj nerešiv problem za ovaj pokret i najslabija tačka ovih očekivanja. Jer Markuze i dalje veruje da je nova levica okružena „širokim konzervativnim masama stanovništva“. Kao značajan moment eventualne renesanse ovog pokreta on predviđa čvršću organizacionu strukturu pokreta, veće angažovanje snaga protesta, na primer organizacija žena. Sadržaj aktivnosti nove levice očigledno ne bi bio izmenjen: na dnevnom redu ostaju protest i političko objašnjavanje. Za Markuzea je stoga teza o unošenju klasne svesti „spolja“ u integrišućem i integrisanom kapitalističkom društvu važnija nego ranije.

Šta može da čini levica? Da prosvećuje kroz institucije, da vaspitava. I ta defanzivna uloga je, po Markuzeu, danas „jedina mogućnost“ i jedina alternativa narastajućem fašizmu. Samo tako, po njegovom sasvim pesimističkom zaključku, može da se održi pokret radikalne opozicije, koji čine pre svega omladina i militanti iz geta. Nikakvu klasnu borbu i revoluciju on ne pretpostavlja. Dozvoljava mogućnost „rasnog rata u SAD“, ali odbija da mu da klasnu dimenziju.

Posebnu pažnju među radovima sabranim u ovoj maloj knjizi privlači „žensko pitanje“. Razmatranje tzv. ženskog pitanja izgleda novo, ali ono se Markuzeu moglo nametnuti logično s obzirom na njegovo razumevanje socijalizma, odnosno isticanje one prividno tek emocionalne strane čoveka.³⁾ U ovoj knjizi on o tome posebno raspravlja u prvom spisu „Marksizam i feminizam“. Svoja razmatranja ovog kompleksa pitanja Markuze počinje stavom za koji sam pretpostavlja da ne mora da bude prihvaćen. On, naime, nalazi da je *Pokret za oslobođenje žene* danas „možda najvažniji i potencijalno najradikalniji pokret iako svest o ovoj činjenici još nije prožela ceo pokret“. I sam Markuze, na nivou realnosti, vidi da je feministički revolt protiv kapitalizma nesiguran beočug između utopije i realnosti. To je sada samo „čvrsto jezgro sna“, i mogući kriterij kritike postojećeg.

Žene nisu klasa u Marksovom smislu tog pojma, ali Markuze nalazi da odnos između muškarca i žene prolazi dijagonalno „kroz klase“ i da su neposredne potrebe i mogućnosti žena određene njihovom klasnom pripadnošću. To znači da ima osnova da se kategorija „žena“ protivstavi kategoriji „muškarac“ jer se razlike ne mogu svesti na očevide fiziološke razlike. Svi ženski kvaliteti društveno su a ne biološki određeni. To je ponavljanje ranih Marksovih nalaza.

Novi položaj žena ne pretpostavlja samo nužnost socijalizma nego i posebnog „oblika socijalizma

³⁾ O tome je Markuze pisao posebno u *Eros i civilizacija* i *Esej o oslobođenju*.

— feminističkog socijalizma". Ovaj socijalizam pretpostavlja fundamentalno preokretanje vrednosti i institucija u prelazu ka socijalizmu. Markuze u stvari misli na transcendiranje vrednosti koje sadrži kapitalistički princip jednakosti (učinak, funkcionalni racionalizam koji potiskuje emocije, izvestan dvostruki moral, radna etika, volja za moć i pokazivanje „snage”, muškost). Emancipaciju čulnosti i uma i kreativnu receptivnost Markuze suprotstavlja racionalnosti vladanja i represivnoj produktivnosti. „Muške” vrednosti ili vrednosti kapitalizma utiču da oslabe životni nagoni, tj. erotske energije. Mobilizovanje agresivnosti u ovoj fazi kapitalizma lako je prepoznatljivo (militarizovanje, brutalizovanje, suzbijanje borbenih zahteva, pojačana eksploatacija) i zato socijalizam mora da otelevi određenu negaciju agresivnih i represivnih potreba i vrednosti kapitalizma kao „kulture kojom dominira muškarac” (str. 15).

Uz sve slabosti razvijeni kapitalizam postepeno stvara uslove za afirmisanje ideologije ženskih kvaliteta, senzibilnosti principa razuma, kao antitezu „principu učinka”. Ti uslovi su: olakšavanje fizičkog rada, skraćivanje radnog dana, mogućnost pobede nad siromaštvom, liberalizovanje seksualnog morala, kontrola rađanja, opšte obrazovanje. U osnovi ove ocene stoji Markuzeovo uverenje da ravnopravnost zasnovana na „principu učinka” još nije sloboda za žene. Markuze nalazi da u Marksovom konceptu socijalizma ima ostataka „principa učinka”, i to naročito u naglašavanju razvoja proizvodnih snaga, u podvojenosti između carstva slobode i sveta rada. Ali i površno čitanje Marksovih dela, naročito ranih, pokazuje da Markuze nema pravo u svojoj pretpostavci da Marksov pojam socijalizma sadrži instrumentalizovan pristup čoveku, odnosno da Marks ne vidi ono što on (Markuze) vidi, naime da život treba da bude svrha po sebi, da čula treba da se razvijaju, da treba da se prevaziđe svaka hijerarhičnost. Taj moment, humanistički, oslobodilački i estetski, ili u Markuzeovoj terminologiji „ženski princip”, Marks jednoznačno pretpostavlja u svojim ranijim delima (npr. *Ekonomsko-filozofski rukopisi*), a taj momenat je implicate prisutan i u *Manifestu komunističke partije*.

Markuzeova ideja feminističkog socijalizma, naravno, nije okrenuta protiv muškaraca. Naprotiv, ona pretpostavlja sintezu: muško-žensko. To je, kako sam Markuze kaže, moderna legenda o androginizmu. Za ovu „krajnje mitološku koncepciju” on kaže da nije ni sasvim ekstremna ni potpuno mitološka. „Ideji androginizma nije moguće da bude pripisano drugo racionalno značenje sem one društvene fuzije kvaliteta, koji su se u patrijarhalnoj civilizaciji nesrazmerno

razvijali kod muškaraca i žena, fuzije u kojoj bi se sa ukidanjem muškog gospodarenja slobodno razvijala ženska karakteristika. Ali ni na jednom stupnju androgine fuzije prirodne razlike između muškarca i žene kao individua neće nikada nestati. Neukinuta i nedotaknuta ostaje ova razlika u odnosu prema drugome, onome čiji deo hoće da se postane i za koga se hoće da on postane deo samo jednog, a koji ipak nikada ne može da postane deo samog jednog, niti će to postati. Ovo protivurečje se ne ukida ni u erosu. Feministički socijalizam bio bi, dakle, i dalje potresan konfliktima koji proizlaze iz ovog protivurečja, nerešivim konfliktima potreba i vrednosti. No androgini karakter društva mogao bi da smanji nasilnost i poniženje ovih konfliktata.”

— (str. 21—22).

